

Jacek Woźny

**Z dziejów bydgoskiego przemysłu
Tadeusz Wilusz, *Zachem*,
tom I, *Powstanie – rozwój – upadek*,
tom II, *Działalność socjalna – organizacje
społeczno-polityczne*,
Wydawca: Zarząd Oddziału SIMP
w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2020,
t. I, ss. 515, t. II ss. 355.**

Bydgoszcz w XIX w. ukształtowała się jako ośrodek przemysłowy i pozostawała nim również w wieku XX. Ten charakter miasta wzmacniał grupę robotników w strukturze społecznej tego ośrodka. Dysponowali oni często specyficznym zakresem umiejętności. Zasoby ludzkie i ich jakość dawały Bydgoszczy wyraźną przewagę konkurencyjną nad innymi miastami Polski w zakresie pozyskiwania inwestorów. Bydgoszcz była w XIX i pierwszej połowie XX w. miastem wielu silnych marek przemysłowych. Proces ich wzmacniania i pozycjonowania został przerwany po zakończeniu II wojny światowej. Zerwanie przez władze Polski Ludowej, za sprawą ustawy z 3.01.1946 r., ciągłości historycznej wielu przedsiębiorstw, w odmiennej rzeczywistości gospodarczej doprowadziło do wykreowania nowych marek przemysłowych i handlowych¹. Dzieje bydgoskiego przemysłu utrwalone zostały na różne sposoby – poprzez nazewnictwo miejskie, dokumentacje przechowywane w zasobach archiwalnych, jak również artykuły i monografie książkowe. Wśród nich wymienić można między innymi publikacje poświęcone

¹ S. Kamosiński, *Przemysłowa Bydgoszcz w latach 1945–1985*, [w:] „Bydgoszcz przemysłowa dawniej i dziś. Przemysł bydgoski jako produkt kulturalny i turystyczny”, red. B. Bromberek, A. Kosecki, S. Łaniecki, Bydgoszcz 2021, s. 118.

Bydgoskiej Fabryce Kabli², Zakładom Naprawczym Taboru Kolejowego³, Bydgoskiemu Przedsiębiorstwu Ceramiki Budowlanej⁴, Zakładom Radiowym Eltra⁵ czy bydgoskiej Belmie⁶. W 2020 r. bibliografia ta znacząco wzbogacona została dzięki napisanej przez Tadeusza Wilusza i wydanej przez Stowarzyszenie Inżynierów i Techników Mechaników Polskich z Oddziału w Bydgoszczy dwutomowej książce o zakładach chemicznych Zachem. Choć wcześniej pojawiały się publikacje poświęcone historii tych zakładów⁷, książka T. Wilusza wyróżnia się szczegółowością opisu, obfitością przytaczanej dokumentacji oraz szerokością spojrzenia, niewątpliwie wynikającymi z osobistego, wieloletniego zaangażowania Autora książki w działalność Zachemu. Potrzeba przybliżenia bydgoszczanom omawianej monografii w formie omówienia jej treści wynika z wąskiego kręgu dotychczasowych odbiorców, obejmującego przede wszystkim członków SIMP. Książka warta jest bowiem upowszechnienia wśród wszystkich zainteresowanych dziejami bydgoskiego przemysłu.

Dwutomowe wydawnictwo przygotowane zostało w oparciu o zróżnicowane kategorie materiałów źródłowych i publikacji. Tylko w pierwszych, historycznych, rozdziałach T. Wilusz odwołuje się do wcześniejszych książek M. Pszczółkowskiego, Z. Gruszki i innych. Podstawą dla kolejnych fragmentów monografii są między innymi dokumenty na temat Zachemu przechowywane w bydgoskim Archiwum Państwowym, artykuły z czasopisma „Głos Zachemu”, dokumenty przygotowane w Zachemie i pozostające w zbiorach własnych autora książki, dzienniki oraz raporty ministerialne, wzbogacone autorskimi fotografiami obiektów zachemowskich, mapami i planami instalacji produkcyjnych. Wszystko to jest bardzo dobrze skomponowane z poszczególnymi rozdziałami dwutomowej publikacji. Zauważalnym brakiem jest natomiast niewykorzystanie przez autora między innymi zasobów Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej, do którego sięgali zarówno Z. Gruszka⁸, jak i M. Pszczółkowski⁹.

² J. Chamot, *Bydgoska Fabryka Kabli 1923–1973. Zarys historyczno-socjologiczny*, Bydgoszcz 1973.

³ K. Wajda (red.), *Dzieje Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego w Bydgoszczy 1851–1975*, Bydgoszcz 1976.

⁴ H. Hetman, *Bydgoskie Przedsiębiorstwo Ceramiki Budowlanej 1985–1985*, Bydgoszcz 2008.

⁵ *50 lat Zakładów Radiowych Eltra w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 1973.

⁶ E. Jaskólski, *Monografia. Belma 1868–2008*, Bydgoszcz 2008.

⁷ Np. Z. Gruszka, *Tabliczki z Dynamit AG vorm. Alfred Nobel & CO Bromberg*, Bydgoszcz 2000; Z. Gruszka, *Sabotaż lub awaria. Katastrofa przemysłowa w Łęgnowie w 1952 roku*, Bydgoszcz 2007; M. Pszczółkowski, *DAG Fabrik Bromberg. Z dziejów bydgoskiej fabryki materiałów wybuchowych 1939–1945*, Bydgoszcz 2012.

⁸ Z. Gruszka, *Tabliczki...*, s. 136.

⁹ M. Pszczółkowski, op. cit., s. 144.

T. Wilusz we wprowadzeniu do pierwszego tomu monografii podkreśla swoje związki z Zachemem, które „umożliwiły zapoznanie się z całokształtem działalności” zakładów (t. 1, s. 4). Z kolei w zakończeniu drugiego tomu zamieszczony został szczegółowy biogram Autora. Dowiadujemy się z niego, że jako absolwent Wydziału Chemicznego Politechniki Warszawskiej z 1965 r., w roku następnym (1966) rozpoczął pracę w Zakładach Chemicznych Zachem w Wydziale Półtechnik Pilotujących na Instalacji Izocyjanów i Poliwęglanów. Na emeryturę odszedł z dniem 31 grudnia 2005 r. Podczas 40-letniej kariery zawodowej w Zachemie obejmował kolejno stanowiska: technologa specjalisty w Zakładzie Doświadczalnym, głównego technologa w Zakładzie Syntezy, kierownika Zakładu Syntezy, a od 1984 r. głównego technologa przedsiębiorstwa. W 1993 r. sprawował funkcję tymczasowego kierownika przedsiębiorstwa Zakładów Chemicznych „Organika-Zachem”, później zaś pełnił funkcję zastępcy dyrektora naczelnego, a następnie dyrektora ds. produkcji i handlu. Doświadczenie inżyniera chemika wykorzystywał, kierując pracami na instalacji elektrolizy, TDA/TDI i epichlorohydryny, a także wdrażając w Zachemie prace badawcze Instytutu Chemii Przemysłowej oraz Instytutu Ciężkiej Syntezy Organicznej (t. 2, s. 351–352). Warto zaznaczyć, że także Z. Gruszka, autor kilku publikacji o historii Zachemu, był wysokiej klasy inżynierem chemikiem, między innymi kierownikiem Wydziału Produkcji Doświadczalnej i Przygotowania Produkcji, a także generalnym projektantem w Samodzielnej Pracowni Projektów Zakładów Chemicznych w Bydgoszczy (t. 1, s. 132).

Dwutomowa monografia Zachemu obejmuje nie tylko zagadnienia gospodarczo-techniczne (t. 1), ale także społeczno-polityczne (t. 2). W tym względzie również istotne znaczenie miało własne doświadczenie życiowe T. Wilusza. Już w 1957 r. wstąpił on do ZMS. Podczas studiów na Politechnice Warszawskiej rozwijał dynamicznie swoją działalność w tej organizacji, między innymi jako współzałożyciel uczelnianego Towarzystwa Przyjaciół Kuby (t. 2, s. 352). Do PZPR wstąpił w 1965 r. Był słuchaczem Wieczorowego Uniwersytetu Marksizmu-Leninizmu oraz członkiem Egzekutywy Komitetu Zakładowego PZPR Zakładów Chemicznych „Organika-Zachem” w Bydgoszczy od grudnia 1972 r.¹⁰ Tadeusz Wilusz współtworzył w 1991 r. w Zakładach Chemicznych „Organika-Zachem” Związek Zawodowy Pracowników Technicznych i Ekonomicznych. W 1984 r. został członkiem Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Przemysłu Chemicznego (t. 2, s. 352).

Doświadczenie zawodowe i organizacyjne T. Wilusza jest odzwierciedlone w strukturze omawianej monografii, uporządkowanej w ujęciu

¹⁰ AP Bydgoszcz, KZ PZPR Zakładów Chemicznych „Zachem” w Bydgoszczy, 2027/52/IX/437, b.p., za: <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/114102>.

chronologiczno-problemowym. Jej pierwszy tom („Zachem. Powstanie-rozwoj-upadek”) składa się z 26 rozdziałów, podzielonych często na mniejsze części – punkty i podpunkty. Po ogólnym wprowadzeniu (t. 1, s. 3–5), znajduje się rozdział 2, dotyczący budowy i funkcjonowania DAG Fabrik Bromberg w latach 1939–1945. Treści tu opisane ułożone są w porządku chronologicznym. Odrębnie omówiona została w nim produkcja w strefie zachodniej (NC-Betrieb, NGL-Betrieb, POL-Betrieb) oraz wschodniej (Füllstelle, TRI-Betrieb), zatrudnienie kadry, straż pożarna, gospodarka energetyczna oraz obozy DAG (t. 1, s. 5–39). Początki polskiej produkcji chemicznej po II wojnie światowej przedstawione są w rozdziale 3, prezentującym Państwową Wytwórnę Prochów w Łęgnowie w latach 1945–1947. Scharakteryzowane tu zostały zagadnienia przejęcia polniemieckiej fabryki, program produkcji, aresztowania kadry kierowniczej, jeńcy niemieccy i straż przemysłowa (t. 1, s. 39–57). Następne fakty z dziejów zakładów chemicznych przedstawia rozdział 4, dotyczący Wytwórni Nitrozwiązków Łęgnowo w latach 1948–1950. Autor zamieścił w nim podpunkty na temat podziału zakładu, uruchomienia produkcji materiałów wybuchowych, rozbijania terenu po II wojnie i pożarów, pomocniczego gospodarstwa rolnego, uruchomienia produkcji nitrobenzenu i aniliny, a także junaków ze „Służby Polsce” (t. 1, s. 57–76). Rozdział 5 dotyczy okresu po 1951 r., gdy Zarządzeniem Ministra Przemysłu Chemicznego powołana została Wytwórnia Chemiczna nr 9 w Łęgnowie. W tym zakresie dokładniej przedstawiono zagadnienia organizacji produkcji, dramatyczny wybuch instalacji trotylu w 1952 r., początki Wieczorowej Szkoły Inżynierskiej i jej związki z Wytwórną Chemiczną nr 9, jak również inne wydarzenia, ważne w tym czasie dla zakładów chemicznych (t. 1, s. 76–95). Następne rozdziały – 6 i 7 – obejmują treści związane z historią budowy Wytwórni Chemicznej nr 11 oraz przyłączeniem jej do Wytwórni Chemicznej nr 9 w latach 1956–1958 (t. 1, s. 95–109).

Rozdział 8 pierwszego tomu monografii T. Wilusza poświęcony jest działalności Zakładów Chemicznych w Bydgoszczy, powstałych 1 stycznia 1959 r., po zmianie nazwy Wytwórni Chemicznej nr 9 (t. 1, s. 109–159). Bogatą historię tego okresu podzielono na kilka podpunktów. Odrębnie ujęta została chronologia nowych uruchomień w latach 1959–1962 i 1963–1973. Przedstawiono organizację zakładów w 1963 i 1971 r. Opisano działalność zawodowej straży pożarnej oraz ratownictwa chemicznego. Kolejny, 9 rozdział książki, poświęcony jest działalności Zakładów Chemicznych „Zachem” w latach 1972–1975, w tym budowie i uruchomieniu Zakładu Syntezy (t. 1, s. 159–170). Następny, 10 rozdział pierwszego tomu omawianej monografii, przybliża etap istnienia Zakładów Chemicznych „Organika-Zachem”, przed reorganizacją i przekształceniami tego

przedsiębiorstwa na początku lat 90. XX w. (t. 1, s. 170–191). Opis niezwykle burzliwego okresu lat 1976–1989 obejmuje między innymi kryzys społeczno-gospodarczy stanu wojennego, rozwój produkcji specjalnej, a także obchody 40-lecia Zachemu. W rozdziale 11 przedstawiona została historia rozbioru Zachemu, jak określił ten proces T. Wilusz, w latach 1990–1995. Kolejne podpunkty opisują powstanie spółek pracowniczych, wydzielenie Zakładów Chemicznych „NITRO-CHEM”, wdrożenie systemu jakości ISO, kierowanie Zachemem przez Zarządę i podporządkowanie Zakładów Chemicznych Zachem Nafcie Polskiej SA (t. 1, s. 191–222). Charakterystyka Zakładów Chemicznych Zachem jako Spółki Akcyjnej znajduje się w 12 rozdziale pierwszego tomu książki T. Wilusza. Rozdział 13 podsumowuje końcowe etapy istnienia Zachemu, związane ze zmianą właściciela z Nafty Polskiej SA na spółkę giełdową Ciech SA (t. 1, s. 239–258). Autor przedstawił w kolejnych podpunktach ciągle zmiany Zarządu i organizacji Spółki, inwestycje i deinvestycje prowadzone przez spółkę Zachem-Ciech, które były źle prowadzone i doprowadziły do zamknięcia działalności produkcyjnej Zachemu w 2012 r.

Następne rozdziały pierwszego tomu omawianej monografii przechodzą od ujęcia chronologicznego do problemowego. Autor przedstawił w rozdziałach 14 i 15 temat Infrastruktury Kapuściska SA włącznie z zagadnieniem jej likwidacji (t. 1, s. 258–264). W rozdziałach 16 i 17 omówione zostały przemiany terenu zakładów chemicznych i stanu zatrudnienia (t. 1, s. 264–279). Kilka następnych rozdziałów przybliży inne aspekty wieloletniej historii Zachemu: gospodarkę energetyczną (rozdział 18), gospodarkę wodno-ściekową (rozdział 19), gospodarkę odpadami (rozdział 20), ochronę powietrza atmosferycznego (rozdział 21) i skażenie środowiska (rozdział 22). Odbiega od nich tematyka rozdziału 23, który prezentuje w skali wieloletniej wyniki finansowe uzyskiwane przez Zakłady Chemiczne Zachem (t. 1, s. 350–382). W rozdziale 24 autor zamieścił specjalistyczne omówienia kilku zakładów produkcyjnych, działających w obrębie przedsiębiorstwa Zachem. Są to: Zakład Barwników, Zakład Epichlorohydryny, Zakład Pianek PUR, Zakład Syntezy i Zakład Tworzyw Sztucznych (t. 1, s. 382–462). Końcowe rozdziały pierwszego tomu omawianej monografii obejmują zestawienia działających spółek pracowniczych oraz spółek powstałych na majątku Zachemu (t. 1, s. 462–511). W rozdziale 25 omówione zostały następujące spółki pracownicze: Biuro Konstrukcyjne MD-PROJEKT, Biuro Projektów BIPROCHEM, Cargo, Medical-Tourist, Metalpur, Metalko, Mirex, Natural Chemical Products, Regula, Sopur, Sowir, Tankpol, Transchem i Zanochem. Opracowaniem objęte zostały też spółki powstałe na majątku Zachemu: Ciech-Pianki, Gryf-Med., Park

Przemysłowo-Technologiczny, Polvinył, Purinova, Spółka Wodna Kapuściska, Transclean, Zachem Barwniki, Zachem UCR oraz Zagra.

„Zakłady Chemiczne Zachem były jednym z największych w Polsce przedsiębiorstw chemicznych, które nie sprostało nowoczesnym czasom XXI wieku i upadło” (t. 2, s. 3–4). W drugim tomie omawianej monografii T. Wilusz koncentruje swoją uwagę na załodze pracowniczej, działalności socjalnej i organizacjach społeczno-politycznych działających w Zachemie od początku jego istnienia do zamknięcia produkcji. Struktura tej części monografii ma charakter problemowy. Po ogólnym wprowadzeniu w pierwszym rozdziale, drugi rozdział poświęcony został udziałowi załogi w zarządzaniu przedsiębiorstwem. W formie podpunktów Autor omówił funkcjonowanie Rady Zakładowej i Rady Robotniczej, Konferencji Samorządu Robotniczego oraz Rady Pracowniczej (t. 2, s. 5–26). W rozdziale trzecim drugiego tomu książki obszernie i ciekawie scharakteryzowane zostało zaspokajanie potrzeb socjalno-bytowych załogi (t. 2, s. 26–79). Szeroki zakres działalności socjalnej przybliżają podpunkty dotyczące: gospodarki mieszkaniowej (osiedla Łęgnowo, Kapuściska, RSM Jedność, budownictwo jednorodzinne), stołówek, opieki medycznej, wypoczynku pracowników czy też ogrodów działkowych (POD Kapuściska, Chemik, Na Skarpie, Nadzieja i Oplawiec). Nieco odbiega od tej tematyki następny rozdział 4, bowiem poświęcony on został osobom zasłużonym dla Zachemu, takim jak: R. Geonet, J. Zacharewicz, J. Michałowski, A. Zaradzki, G. Ciemniak i inni (t. 2, s. 79–91).

Doświadczenie i aktywność zawodowa T. Wilusza wpłynęły na obszerną treść rozdziału 5, która zawiera omówienie organizacji społeczno-politycznych działających w Zachemie (t. 2, s. 91–269). Ze względu na specyfikę strategicznej produkcji Zachemu, do połowy lat 80. XX w. główną rolę decyzyjną pełniła w zakładzie PZPR. Desygnowała dyrektorów przedsiębiorstwa. Bez jej zgody nie było możliwości obsadzania innych stanowisk kierowniczych. Z tego powodu jej działalność przedstawiona została w pierwszym podpunkcie rozdziału piątego. W następnych punktach i podpunktach autor scharakteryzował organizacje i stowarzyszenia działające w Zachemie. Do organizacji młodzieżowych należały: Związek Młodzieży Polskiej, Związek Młodzieży Socjalistycznej i Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej. Organizacje związkowe reprezentowane były przez: Związek Zawodowy Chemików, NSZZ Chemików, NSZZ „Solidarność”, Związek Zawodowy Pracowników Technicznych i Ekonomicznych, NSZZ „Solidarność 80” i Związek Zawodowy „Zmiana”. Wśród innych organizacji istniejących w Zachemie autor monografii opisał następujące: PTTK-oddział Zachem, ZBoWiD i ZKRPIBWP, Klub HDK, PZW koło w Zachemie, Formacje obrony cywilnej, Fundację „Wyżyny”, ORMO, Ligę Morską, Ligę Ochrony Przyrody,

Ligę Obrony Kraju, Komitet PRON, TPPR, PCK i PZF. Specjalistyczne stowarzyszenia techniczno-ekonomiczne reprezentowane były przez: NOT, KTiR, SITPChem, SIMP, SEP i PTE.

Funkcjonowanie zakładów chemicznych obejmowało jeszcze wiele innych zagadnień społeczno-organizacyjnych. Jednym z nich było kształcenie przyszłych specjalistów w szkole przyzakładowej, działającej do 2006 r. (t. 2, s. 271–276). Rozwinięta była struktura mediów, obejmujących gazety zakładowe i radiowęzeł. Do czasopism wydawanych przez Zachem należały następujące tytuły: „Na Straży Pokoju”, „Głos Zachemu”, „Serwis informacyjny”, „Nowy Głos”, „Promocje Pomorskie” i „Zachemowskie EKO-Forum”. Zakłady Chemiczne Zachem patronowały również działalności sportowej. Autor scharakteryzował: powołanie Klubu Sportowego „Unia-Wisła”, „Gryf” Bydgoszcz, Klub Sportowy „Zachem”, Bydgoski Klub Sportowy „Chemik”, Zakładowe Spartakiady Sportowe oraz zakładowe Ognisko TKKF. Uzupełnieniem zasadniczej treści drugiego tomu monografii T. Wilusza są załączniki, obejmujące wykaz dyrektorów przedsiębiorstwa, listę asortymentową barwników i listę innych wyrobów Zachemu, a także biogram autora książki.

Poza ogólnym omówienie bogatej zawartości dwutomowej monografii Zachemu napisanej przez T. Wilusza, warto zwrócić uwagę na pewne, szczególnie interesujące jej fragmenty, zwłaszcza w kontekście archeologii i historii przemysłowej. Autor na początku pierwszego tomu prowadzi dyskusję z niektórymi ustaleniami dokonanymi we wcześniejszych publikacjach Z. Gruszki¹¹ i M. Pszczółkowskiego¹². W tym kontekście zwraca np. uwagę, że mapka w książce Z. Gruszki o tabliczkach z DAG Bromberg, pochodzących z okresu II wojny światowej, ukazuje również obiekty zbudowane już po 1950 r. (t. 1, s. 6). T. Wilusz wymienia też nieścisłości z książki M. Pszczółkowskiego. Stwierdza bowiem, że zaznaczone tam jedno z ujęć wody z Wisły (północne) nie zostało wybudowane (t. 1, s. 6). Zauważa dalej, że na planie zakładów DAG Bromberg w książce M. Pszczółkowskiego zaznaczony jest obóz usytuowany na samym południowym skraju zakładów, po prawej stronie linii kolejowej, który wymieniany jest wśród innych obozów pracy¹³. Był to jednak, jak podkreśla T. Wilusz, obóz powstały w 1943 r. dla powracających do zdrowia żołnierzy Wehrmachtu – rekonwalescentów, położony w pięknym sosnowym lesie. Zachowały się tam do dzisiaj dwa schrony przeciwlotnicze (t. 1, s. 8). Pewną wątpliwość budzi brak przypisu do informacji T. Wilusza o obozie dla rekonwalescentów. Prowadzi on jeszcze szerszą

¹¹ Z. Gruszka, op. cit., s. 52–54.

¹² M. Pszczółkowski, op. cit., s. 77–91.

¹³ Ibidem, s. 26.

polemikę z M. Pszczółkowskim w zakresie powierzchni i długości ogrodzenia DAG Bromberg oraz skali wojennej produkcji tych zakładów, nie wskazując jednak na źródła swoich wyliczeń. Zauważa natomiast, że M. Pszczółkowski nie odpowiedział na jego próby bezpośredniego kontaktu (t. 1, s. 9). Dyskusja taka mogła okazać się owocna, bowiem T. Wilusz często uzupełnia wcześniej publikowane wiadomości, między innymi co do niezrealizowanych inwestycji Niemców w DAG Bromberg (t. 1, s. 16).

Ciekawym przykładem uzupełnień T. Wilusza są jego opisy strefy „Laboratorium”. Zachowane do tej pory, choć mocno zrujnowane obiekty, zaznaczył także na swojej mapce M. Pszczółkowski¹⁴. T. Wilusz dodał do nich opis 10 podwójnych, bardzo małych betonowych magazynów zamykanych drewnianymi drzwiczkami, dwóch zewnętrznych fontann, basenu przeciwpożarowego i jednego budynku. Zaznaczył też, że obiekty laboratoryjne wykorzystywane były w zakładach Zachem do produkcji granatów łzawiących z użyciem chloroacetofenonu (t. 1, s. 21). W innym miejscu swojej monografii Autor wspomina, że kotłownia „Laboratorium”, będąca obecnie w ruinie, była odbudowana w 1950 r. i działała do 1990 r. (t. 1, s. 33). Interesujący jest również komentarz T. Wilusza dotyczący strefy prób balistycznych, wymienianej we wcześniejszej monografii M. Pszczółkowskiego¹⁵. Po II wojnie światowej poligon ten był jeszcze wykorzystywany przez Wytwórnię Chemiczną nr 9. W późniejszym okresie na jego terenie odbywały się zawody strzeleckie organizowane przez Zakładowe Oddziały Samoobrony (t. 1, s. 23). Książka T. Wilusza dokumentuje postępującą degradację zabytków techniki DAG Bromberg. Autor pisze w 2020 r., że z poligonu pozostały jeszcze kulochwyty, relikty strzelnicy i budynek transformatorowni. Dwa lata później, w 2022 r. istnieje już tylko żelbetowy kulochwyty. Na wyrównanym terenie zasadzono las.

Podobne polemiki, jak w przypadku obiektów produkcyjnych, prowadzi T. Wilusz z innymi autorami na temat zatrudnienia i mieszkań kadry DAG Bromberg (t. 1, s. 28–29) oraz liczby poniemieckich budynków na terenie zakładów chemicznych po II wojnie światowej. Powtarza za M. Pszczółkowskim¹⁶ lub nieznacznie uzupełnia między innymi charakterystykę kwater dla kadry kierowniczej DAG Bromberg w centrum Bydgoszczy, poza strefą zakładów zbrojeniowych. Wspomina, że dla urzędników i kadry DAG wynajmowano już od 1940 r. budynki przy ul. Gdańskiej 86. Pracownicy mieszkali na ul. Gimnazjalnej, Kujawskiej, Konopnickiej i innych. Pod koniec wojny podjęto budowę dwóch bloków przy ul. Paderewskiego 30 i Chodkiewicza 24. W tym zakresie T. Wilusz odwołuje

¹⁴ M. Pszczółkowski, op. cit., s. 37.

¹⁵ Ibidem, s. 37–38.

¹⁶ Ibidem, s. 91–97.

się do pisma dyrektora E. Smolińskiego z 1946 r., którego „ksero jest w aktach autora” (t. 1, s. 31). Jeśli chodzi o liczbę poniemieckich obiektów, przyznaje rację Z. Gruszcze, że było wśród nich 661 budynków żelbetowych. Odrzuca natomiast opinię J. Butkiewicza, iż liczba ta przekraczała znacznie 1000 budynków żelbetowo-murowanych (t. 1, s. 41). Dyskusje T. Wilusza z ustaleniami autorów innych opracowań na temat DAG Bromberg (Z. Gruszki, M. Pszczółkowskiego, J. Butkiewicza) wskazują, że monografie te wzajemnie się uzupełniają i nie należy poprzestawać na poznaniu jednej z nich. Dobrze jest konfrontować wzajemnie ich treści. Rozdziały o kolejnych dekadach istnienia zakładów chemicznych Zachem trudniej rozpatrywać w podobnym kontekście porównawczym, z uwagi na brak liczniejszych publikacji książkowych na ten temat¹⁷. Dwutomowa monografia T. Wilusza o Zachemie spełnia w tym zakresie pozytywną rolę poznawczą i wnosi ważny wkład do studiów nad dziejami bydgoskiego przemysłu. Jednocześnie stanowi inspirację dla dalszych analiz problemowych w zakresie archeologii przemysłowej, historii techniki i architektury, zwłaszcza w odniesieniu do DAG Bromberg podczas II wojny światowej oraz pierwszych lat istnienia Państwowej Wytwórni Prochów, Wytwórni Nitrozwiązków i Wytwórni Chemicznej nr 9 po 1945 r. Należy przy tym pamiętać, że równoległe z postępami naukowymi badań historyków, zachodzi nieustanny proces zaniku dawnej infrastruktury technicznej, nie objętej tak skuteczną ochroną, jak unikatowe na skalę europejską obiekty muzealne *Exploseum*.

¹⁷ Np. Z. Gruszka, *Sabotaż lub awaria...*, s. 7–15.